

नवीन शासकीय उपसा सिंचन
योजनांचे प्रकल्प अहवाल तयार
करतांना वापरावयाची कार्यपध्दती.

महाराष्ट्र शासन
जलसंपदा विभाग
शासन निर्णय क्रमांक: संकीर्ण- २०१४/(९६/१४)/जसं(आस्था)
मादाम कामा मार्ग, हुतात्मा राजगुरु चौक,
मंत्रालय, मुंबई- ४०० ०३२
दिनांक: २३ नोव्हेंबर, २०१६.

वाचा -

- १) महाराष्ट्र शासन जलसंपदा विभाग शासन निर्णय क्र. संकीर्ण २०१४/ (२४८/१) मोप्र-२ दि. २५ ऑगस्ट, २०१४.
- २) शासन निर्णय, जलसंपदा विभाग, क्रमांक: मंसस-१०१४/(प्र.क्र.३३७/१४)/मोप्र-१, दि. २०/११/२०१४.
- ३) शासन निर्णय, जलसंपदा विभाग क्र. संकीर्ण १०९९/ (१६६/६६) जसअं दिनांक २३/०६/१९९९
- ४) जलसंपदा विभाग, शासन परिपत्रक क्र. उर्सियो/२००७/(१९७/०७)/जसअं दि. १५ जून, २००७.
- ५) शासन परिपत्रक क्र. उर्सियो २००७/(३८९/०७)/जसअं दि. १६ नोव्हेंबर, २००७.
- ६) शासन परिपत्रक क्रमांक संकीर्ण -०६०९/(३११/०९)/मोप्र-१, दि. २ नोव्हेंबर, २०१०.

प्रस्तावना :-

राज्यातील विविध पाटबंधारे विकास महामंडळांकडील सुधारित प्रशासकीय मान्यता प्रस्ताव, सिंचन क्षमता, सिंचित क्षेत्र यांची तपासणी करण्याकरिता डॉ. माधवराव चितळे, जलतज्ञ तथा माजी सचिव, केंद्रीय जलसंसाधन मंत्रालय, नवी दिल्ली यांच्या अध्यक्षतेखाली विशेष चौकशी समिती नियुक्त करण्यात आली होती. या समितीने त्यांचा अहवाल दि. १.३.२०१४ रोजी मा. मुख्यमंत्री, महाराष्ट्र राज्य यांना सादर केला असून या अहवालावर शासनातर्फे करावयाच्या कार्यवाहीचा मुद्देनिहाय कार्यपालन अहवाल दि. १४.०६.२०१४ रोजी विधीमंडळाच्या दोन्ही सभागृहाच्या पटलावर ठेवण्यात आलेला आहे. सदर समितीचे अहवालातील प्रकरण क्र. ५ मध्ये समितीने राज्यातील उपसा सिंचन योजनांचा सविस्तर परामर्श घेऊन काही शिफारशी केलेल्या आहेत. सदर समितीच्या अहवालावरील कार्यपालन अहवालात सदर सुधारणा शासनाने तत्त्वतः मान्य केल्या आहेत. या पार्श्वभूमीवर नवीन उपसा सिंचन योजनांचे प्रकल्प अहवाल तयार करणेबाबत काही मार्गदर्शक सुचना निर्गमित करणे शासनाचे विचाराधीन होते.

शासन निर्णय :-

यापुढील काळात उपसा सिंचन योजनेचे प्रकल्प अहवाल तयार करताना खालील मार्गदर्शक सुचनांचे काटेकोरपणे पालन करणेत यावे.

१. राज्यांच्या सिंचन विकासाकरिता प्रवाही सिंचन योजनांना अग्रक्रम द्यावा. सहकारी व खाजगी उपसा सिंचन योजनांना प्रोत्साहन द्यावे. मोठ्या उपसा सिंचन योजना शासकीय खर्चाने अपवाद म्हणूनच घेण्यात याव्यात.

शासकीय खर्चाने मोठ्या उपसा सिंचन योजना (२००० हेक्टर वरील) अपवाद म्हणून खालील पैकी किमान एक अट पूर्ण होत असेल तरच घेण्यात यावी.

- १) दुष्काळी भाग (शासन निर्धारित अवर्षण प्रवण क्षेत्र)
- २) आदिवासी भाग (शासन निर्धारित)
- ३) डोंगराळ भाग (शासन निर्धारित)
- ४) पावसाचे प्रमाण सरासरी १५ इंचापेक्षा कमी आहे किंवा वर्षानुवर्षे टँकरने पाण्याचा पुरवठा करण्याची आवश्यकता भासते. तसेच पाण्या अभावी पुढील काळात लोक गाव सोडून जाण्याची शक्यता निर्माण होई अशा ठिकाणी (महसूल विभागाने प्रमाणित केल्याप्रमाणे).
- ५) मोठ्या प्रमाणात वन जमिन असल्यामुळे व वन कायद्याच्या तरतुदीमुळे जमिनीचे संपादन काही ठिकाणी होत नसल्यामुळे प्रवाही सिंचनाचे प्रकल्प राबविण्यात अडचणी येतात. अशा भागात सिंचनाची सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी.
- ६) आंतरराज्य लवादामुळे उपस्थित झालेल्या परिस्थितीला अनुसरून आपल्या राज्यात अशा पाण्याचा जास्तीत जास्त वापर करून घेण्याच्या दृष्टीने.
- ७) प्रकल्पग्रस्तांचे पुनर्वसन करण्याच्या निमित्ताने (महसूल आयुक्तांनी प्रमाणित केल्यास)

तथापि शासकीय खर्चाने अशा प्रकारच्या कोणत्या योजना घ्याव्यात याबाबत निर्णय घेणेचे अधिकार मा. मुख्यमंत्री यांना असतील. मोठ्या उपसा सिंचन योजनेबाबत सविस्तर प्रस्ताव मा. मुख्यमंत्री यांना सादर करून त्यांचे निर्णयानुसारच पुढील कार्यवाही करणेत यावी.

२. उपसा सिंचन योजना मंजूर करणे पुर्वी / योजनेचे काम हाती घेणे पुर्वी लाभधारकांच्या पाणी वापर संस्था स्थापन कराव्यात. या पाणी वापर संस्थाना संभाव्य वीज बीलाबाबत व पाणीपट्टीबाबत पुर्व कल्पना द्यावी. तसेच सुक्ष्म सिंचनासाठी आवश्यक पाणी पाणी वापर संस्थेस उपलब्ध करून देणेत येईल. सुक्ष्म सिंचनाचा खर्च वैयक्तिक लाभार्थ्यांना करावा लागेल. याचीही पुर्व कल्पना देऊन याबाबतचे लेखी हमीपत्र घेणेत यावे.

३. उपसा सिंचन योजनेसाठी बारमाही पाण्याचा स्रोत उपलब्ध असणे इष्ट आहे. किमान आठमाही तरी पाण्याचा स्रोत उपलब्ध असावा. तसेच २४ तास अखंडीत विद्युत पुरवठा उपलब्ध असणे गरजेचे आहे. पंप सुरु केलेनंतर कालव्यात संकल्पीत शिर्ष (Driving head) तयार होणेस काही वेळ जातो. विद्युत पुरवठा खंडीत झालेस (Load Shedding मुळे) कालव्यात निर्माण झालेल्या पाण्याच्या शिर्षाचा न्हास होतो. पुन्हा विद्युत पुरवठा सुरु झालेनंतर पुन्हा काही काळ संकल्पीत शिर्ष निर्माण होणेत जातो. यामध्ये आवर्तन कालावधी लांबतो, आवश्यक क्षमतेने कालव्यातून पाण्याचे वितरण होत नाही, विजेचाही कार्यक्षम वापर होत नाही. परिणामी प्रती हेक्टर सिंचनास संकल्पीत विजेच्या तुलनेत जास्त वीज लागते व सिंचनही प्रकल्प नियोजनानुसार होत नाही. त्यामुळे उपसा सिंचन योजनेसाठी विश्वासाई

अखंडीत वीज पुरवठा प्रकल्पस्थळी उपलब्ध असणे गरजेचे आहे. यासाठी आवश्यक पारेषण कामाची तरतुद प्रकल्प अहवालात करणेत यावी.

४. उपसा सिंचन योजनेद्वारे वापरलेल्या पाण्याचे मुल्य अन्य पारंपारिक सिंचन प्रकल्पाच्या तुलनेत बरेच जास्त असते. त्यामुळे उपसा सिंचन योजनेद्वारे उचललेल्या पाण्याचा कार्यक्षमपणे वापर होणे गरजेचे आहे. यासाठी उचललेल्या पाण्याचे मुल्य विचारात घेऊन वितरण प्रणालीसाठी शक्यतो नलिका वितरण प्रणाली व सिंचनासाठी सुक्ष्म सिंचन प्रणाली संकल्पित करावी.

५. उपसा सिंचन योजनेच्या परिरक्षणाचा व वीजेचा आवर्ती खर्च तसेच पाणीपट्टी अदा करणे शेतकऱ्यास शक्य होईल अशी व्यवहार्य पीकरचना कृषी विभागाच्या सल्ल्याने निश्चित करणेत यावी. यासाठी जमिनीचा पोत, हवामान तसेच उपलब्ध बाजारपेठ इत्यादी घटक विचारात घेणेत यावेत. त्याच प्रमाणे उपसा सिंचन योजनेची आखणी करतांना केवळ कृषी क्षेत्राचा विचार न करता बिगर सिंचन पाणी वापरही विचारात घ्यावा. सिंचन व बिगर सिंचन पाणी वापराचा संयुक्त विचार केल्यास योजना अधिक सक्षम ठरू शकते.

६. उपसासिंचन योजनेच्या संकल्पनासंबंधी तसेच आराखडे तयार करण्याबाबत शासनाने संदर्भ क्र.२ अन्वये निर्गमित केलेल्या मार्गदर्शक सूचनांचे तंतोतंत पालन करावे.

७. उपसा सिंचन योजनेचा प्रकल्प अहवाल तयार करताना स्थापत्य, यांत्रिकी व विद्युत घटकांचे अंदाजपत्रक ज्या त्या संघटनेने तयार करून ते ज्या त्या संघटनेच्या मुख्य अभियंत्यांनी मंजूर करावे. क्षेत्रीय स्थळी अखंडीत विद्युत पुरवठा करण्यासाठी आवश्यक विद्युत संरचनेची (Infrastructure) वस्तुनिष्ठ किंमत विचारात घ्यावी. त्यानंतर स्थापत्य मुख्य अभियंता यांनी प्रकल्पाची एकत्रित किंमत काढून त्या आधारे प्रकल्पाची व्यवहार्यता परिच्छेद ८ मधील मापदंडानुसार तपासावी.

८. उपसा सिंचन योजनेस मंजूरी देणे अगोदर प्रस्तावाची व्यवहारिक दृष्टीने वित्तीय संतुलनाची काटेकोरपणे तपासणी करणेत यावी.

योजनेच्या लाभव्यय गुणोत्तर १.५ पेक्षा कमी नसावे मात्र दुष्काळ प्रवण क्षेत्रासाठी (DPAP) प्रदेशासाठी हा मापदंड १.० राहिल. प्रकल्पाची व्यवहार्यता तपासताना केवळ पारंपारिक लाभव्यय गुणोत्तरावर अवलंबून न राहता योजनेचा आवर्ती खर्च विचारात घेऊन आर्थिक परताव्याचा दरही (Internal Rate of Return) तपासावा. तो किमान १२% तरी असावा. मात्र अवर्षण प्रवण क्षेत्रासाठी तो किमान ८ % असावा. एखाद्या प्रकल्पाचे क्षेत्र अंशतः आवर्षण प्रवण भागातील असल्यास अवर्षण प्रवण भागातील लाभक्षेत्र व एकूण लाभक्षेत्र यांचा विचार करून मापदंड विचारात घ्यावा.

९. उपसा सिंचन योजनेची सफलता ठरवित असतांना त्यावर होणारा विजेचा प्रत्यक्ष खर्च (सवलतीचे विशेष दर न घेता) विचारात घ्यावेत व त्या आधारे योजनेचे लाभव्यय गुणोत्तर तसेच IRR काढावा.

१०. उपसा सिंचन योजनांची दुरुस्ती तसेच ठराविक कालावधीनंतर नवीन पंप/त्याचे सुटे भाग बदलण्याची तरतूद Internal Rate of Return काढताना विचारात घेणे आवश्यक आहे. उर्ध्वगामी नलिकेचे आयुष्य ३० वर्षे असते. तसेच पंपाचे आयुष्य १२ वर्षे (२०,००० तास) असते. तथापि या कालावधीत बॅटच्या बदलणे, पंपाचे over hauling करणे व इतर दुरुस्त्या कराव्या लागतात. ही वस्तुस्थिती विचारात घेऊन over hauling व दुरुस्तीसाठी ३,६,९ व १२ वर्षांनंतर यांत्रिकी व विद्युत घटकांच्या किंमतीच्या अनुक्रमे ३%, १५%, ३०% व २२% अशी एकूण ७०% तरतूद IRR काढताना करण्यात यावी. तसेच १२ वर्षांनंतर पंप व अन्य विद्युत उपकरणे बदलणेसाठी या घटकांच्या किंमतीच्या ६.०१% व ३० वर्षां नंतर उर्ध्वगामी नलिका बदलणेसाठी / विशेष दुरुस्तीसाठी उर्ध्वगामी नलिकेच्या किंमतीच्या २.८३% व उर्वरित स्थापत्य किंमतीच्या २ % वार्षिक घसारा लाभ व्यय गुणोत्तर व IRR काढताना विचारात घ्यावा. त्यामुळे पंपाच्या व उध्दरण नलिकेच्या दुरुस्ती व ठराविक कालावधीनंतर ते बदलण्यासाठी येणाऱ्या खर्चाची तजबीज होऊ शकते.

११. उपसा सिंचन योजना किंवा योजनेचा टप्पा पुर्ण क्षमतेने कार्यान्वयित करून सर्व क्षेत्रास पाणी पुरवठा करावा. जेणेकरून वीज बीलाचा खर्च सर्व लाभधारकांवर विभागला जाऊन रास्त पाणीपट्टी आकारली जाईल.

१२. सदर शासन निर्णय संदर्भ क्र.१ नुसार शासनाने अप्पर मुख्य सचिव (नियोजन) यांचे अध्यक्षतेखाली नियुक्त केलेल्या सचिव समितीच्या दि.०९ ऑगस्ट, २०१६ चे बैठकीत चर्चा होऊन मान्य मसुद्यानुसार निर्गमित करणेत येत आहे.

१३. सदर शासन निर्णयाद्वारे संदर्भ ३ ते ६ मधील शासन निर्णय / परिपत्रके अधिक्रमित करणेत येत आहे.

१४. सदर शासन निर्णय महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आले असून त्याचा संकेतांक २०१६११२४११४११५०३२७ असा आहे. हा शासन निर्णय डिजीटल स्वाक्षरीने साक्षांकित करून काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने.

(र. रा. शुक्ला)

उप सचिव, महाराष्ट्र शासन

प्रत,

- १) मा मंत्री, जलसंपदा यांचे स्वीय सहायक, मंत्रालय, मुंबई.
- २) मा. राज्यमंत्री, जलसंपदा यांचे स्वीय सहायक, मंत्रालय, मुंबई.

- ३) प्रधान सचिव (जसं) यांचे स्वीय सहायक, जलसंपदा विभाग, मंत्रालय, मुंबई.
- ४) सचिव (लाक्षेवि) यांचे स्वीय सहायक, जलसंपदा, मंत्रालय, मुंबई.
- ५) सचिव (प्र.स.) यांचे स्वीय सहायक, जलसंपदा, मंत्रालय, मुंबई.
- ६) सर्व कार्यकारी संचालक, जलसंपदा विभाग.
- ७) सर्व मुख्य अभियंता, जलसंपदा विभाग.
- ८) मुख्य अभियंता (जसं) व सहसचिव, जलसंपदा विभाग, मुंबई.
- ९) मुख्य अभियंता (पा) व सहसचिव, जलसंपदा विभाग, मुंबई.
- १०) मुख्य अभियंता (द. व प्र.) व सहसचिव, जलसंपदा विभाग, मुंबई.
- ११) मुख्य अभियंता (कृ.पा.तं.ल.) व सहसचिव, जलसंपदा विभाग, मुंबई.
- १२) उपसचिव (जसं), जलसंपदा विभाग, मंत्रालय, मुंबई.
- १३) उपसचिव (लाक्षेवि), जलसंपदा विभाग, मंत्रालय, मुंबई.
- १४) उपसचिव (सिंव्य), जलसंपदा विभाग, मंत्रालय, मुंबई.
- १५) कक्ष अधिकारी (मोप्र-१/मोप्र-२), जलसंपदा विभाग, मंत्रालय, मुंबई.
- १६) जसं (आस्था) कार्यासन संग्रहार्थ.